Samer i Västernorrland förr & nu

HISTORIA & KULTURMILJÖER

Text & bild Ewa Ljungdahl

»Lappkaravan i Anundsjö«. Länsmuseet Västernorrlands bildarkiv.

Omslagsbild: Smycket Libjiesbåaole på Rödnäsudden, Köpmanholmen.

Västernorrland är ett län som inte så ofta förknippas med samer. Detta trots att det finns en fastboende samisk befolkning i hela länet, och att både Ångermanland och Medelpad varje vinter besöks av renskötare och tusentals renar från samebyar i södra Lappland och Jämtland. Längre tillbaka fanns flera samiska befolkningsgrupper i länet, till exempel skogssamer och sockenlappar, och spår efter samisk verksamhet finns i princip över hela länet. Samer och övrig befolkning har i alla tider haft täta kontakter och mötts i olika ärenden.

I samiska sammanhang är det svårt att avgränsa det markområde som i dag utgör Västernorrlands län. Längre tillbaka fanns inga fasta gränser, varken mellan landskap, län eller nationer. Renarna rörde sig över stora landområden efter tillgång till bete, och renskötarna följde efter oavsett om man befann sig i Ångermanland eller Lappland, Sverige eller Norge.

Samer bedriver torghandel i Härnösand runt år 1900.
Vykort. Länsmuseet Västernorrlands bildarkiv.

BUERIE BÅATEME!

Välkommen till samernas Västernorrland!

I broschyren berättas kort om länets samiska befolkning, både de som bor här i dag och om de olika samiska befolkningsgrupper som har funnits längre tillbaka. Du får även lära känna några samiska kulturmiljöer. Broschyren gör inte anspråk på att ge någon heltäckande bild av samernas historia i Västernorrland och är ingen utredning, utan ska läsas som en kort översikt. För dig som blir nyfiken på Västernorrlands samiska historia finns några lästips på sista sidan. Broschyren är producerad av Gaaltije, sydsamiskt kulturcentrum, och finansierad av Länsstyrelsen i Västernorrlands län.

Ordet »lappar« är utbytt mot »samer« i äldre intervjuer med mera, förutom i termerna »lappby« och »sockenlapp« som är vedertagna begrepp, samt i person- och ortnamn.

Halskrage med tenntrådsbroderier. Kragen var fastvuxen i ett träd i Ramsele när den hittades på 1940-talet. Årsringarna i trädet visade att kragen hade hängt där i ungefär åttio år. Kragen tillhörde troligen en kolt som hade hängts upp i trädet och sedan glömts bort.
Foto Björn Grankvist, Murberget.

Noerhtenaesties viste på Norra Berget i Sundsvall.

Dagens samiska befolkning

I dag finns en fastboende samisk befolkning spridd över hela länet. Deras bakgrund kan vara väldigt olika. Några är ättlingar till skogssamer, fiskesamer och sockenlappar, andra efter fjällsamer från Jämtland och Lappland som stannat kvar på vinterlandet. Ytterligare andra har flyttat hit från andra delar av det samiska området, kanske på grund av studier, kärlek eller arbete. Många samer flyttade till länet under första delen av 1900-talet när nyetablerade massafabriker och sågverk skrek efter arbetskraft. Assimileringen i storsamhället har för många inneburit svårigheter att behålla sin samiska identitet och sitt språk. För att underlätta »försvenskningen« var det många som försökte dölja sin samiska bakgrund och bytte sina samiska efternamn mot svenska. I dag finns det ett stort intresse för att söka den egna historien, släkten, språket och kulturen.

I länet finns två sameföreningar: *Noerhtenaestie,* Västernorrlands sameförening, som är en länsförening som vill verka för att sprida den samiska kulturen och skapa kontakt mellan samer. Samlingsplatsen är ett nybyggt viste på Norra Berget i Sundsvall. Föreningen anordnar kurser i ämnen som berör den samiska kulturen och informerar om samer i skolorna. Varje höst bjuds det in till traditionellt renkok, och på samernas nationaldag 6 februari ordnas olika aktiviteter.

Orrestaare saemien sibrie, Örnsköldsviks sameförening. Föreningen har som syfte att verka för vitalisering av den samiska kulturen i Ångermanland och i synnerhet i Örnsköldsviks kommun. I samband med vintermarknaden i Orrestaare (Örnsköldsvik) och den samiska nationaldagen 6 februari har föreningen alltid aktiviteter, men ordnar även utflykter, föreläsningar och kurser vid andra tillfällen.

Skogssamer

I norra och inre Ångermanland fanns en inhemsk skogssamisk befolkning en bit in på 1800-talet. De norra delarna av Anundsjö och Björna socknar tillhörde formellt lappmarken till 1867, och i området fanns det flera lappskatteland. Ett lappskatteland var ett geografiskt avgränsat område som enskilda samer, »skattelappar«, betalade skatt för att bruka. Skogssamernas främsta levebröd var jakt och fiske, men de hade även tama renar som de mjölkade. Vanligen hade skogssamerna inte så stora renhjordar, men det finns uppgifter om enskilda skogssamer som hade flera hundra djur. Skogssamerna bodde ganska permanent på sina lappskatteland, de flyttningar som företogs var oftast korta och under vintern för att utöka renarnas vinterbetesland.

De flesta lappskatteland i Ångermanland avvecklades i början av 1800-talet, men ett levde kvar ända till 1880-talet: Stensundslandet (Stensjölandet) i Anundsjö socken. Stensundslandet var för övrigt det sydligaste lappskattelandet i Sverige. Den siste innehavaren hette Nils Persson (1804–1880). Han lär ha ägt flera hundra renar, och kallades för Nuenjetteme, »lösnäsen«, eftersom han hade förlorat sin näsa i kamp med en björn. Före honom hade hans far och farfar innehaft Stensundslandet.

När skogsrenskötseln tog slut på 1800-talet i samband med att institutionen lappskatteland upphörde, var det många före detta skattelappar som blev nybyggare på sina gamla skatteland. Byarna Rödvattnet och Aspsele i Örnsköldsviks kommun grundades till exempel av tidigare innehavare av lappskatteland.

Läderväska med tennbroderat lock från Frostviken.
Foto Björn Grankvist, Murberget.

Fjällsamer

Flera fjällsamebyar från Jämtland och Lappland har sina vinterbetesmarker i Medelpad och Ångermanland. Från Jämtland kommer samebyarna Voernese, Ohredahke, Raedtievaerie, Jijnjevaerie och Jovnevaerie och från Lappland Vilhelmina norra och södra samebyar, Vapsten, Umbyn och Ran. Vissa år betar även renar från det norska reinbeitedistriktet Byrkije i Västernorrland. Fram till 1930-talet var det vanligt att renarna betade ända ute vid kusten och på öarna i kustbandet. En viktig anledning till de långa vinterflyttningarna var att det fanns bra avsättning för renkött och skinn nere vid kusten. Vi vet inte hur länge

Samisk vagga, *gierhkeme,* från Åsele lappmark.
Foto Björn Grankvist, Murberget.

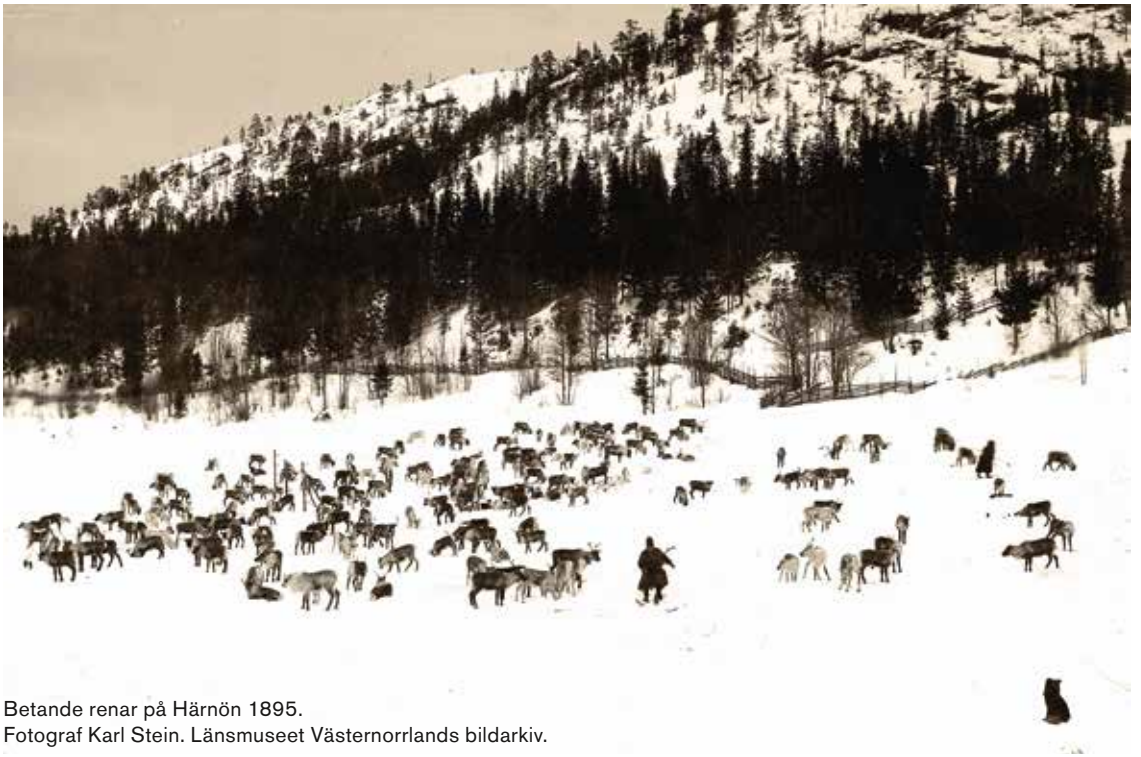

Betande renar på Härnön 1895.
Fotograf Karl Stein. Länsmuseet Västernorrlands bildarkiv.

fjällsamebyarnas vinterbete i Västernorrland har pågått, men från kyrkoböckerna finns belägg för att fjällsamerna har varit i länet under flera hundra år. Från Nordingrå församling finns till exempel en uppteckning som berättar att 1717 hade det fötts en flicka, Barbro Christoffersson, ute på Åbordsön. Hennes föräldrar var samer, och vår till höst var de skrivna i Ströms socken i norra Jämtland.

Fram till 1930-talet

Vinterflyttningarna i Hotagen var långa. Vi flyttade nämligen ända ner mot Härnösand. Anledningen till de långa flyttningarna var att det nere vid kusten fanns mycket bra renbete och så fanns det avsättning för renkött. På den tiden var det inga stora renslakter. Det gick inte att sälja hela renar. Vi sålde köttet styckat på marknaden i Härnösand ... Vi flyttade efter Ångermanälven. Sjöarna var oreglerade och det gick fint att fara med renarna över isen. Renarna var så tama på den tiden att det inte var några problem att styra dem dit man ville ... Flyttningen ner till vinterlandet skedde alltid före jul. Vi firade alltså jul nere i bygden. Men det blev nog dåligt med firandet. När vi bodde i tältkåta var julafton lik alla andra kvällar. Kanske kokte vi en extra fin köttbit men så mycket mer än så blev det nog inte. Och renarna var ju tvungen att vaktas även om det var julafton. (Från Jamtlis intervjuer med äldre renskötare på 1980-talet).

Renslakt i Strömsnäs på 1890-talet.
Ur Länsmuseet Västernorrlands bildarkiv.

För de bofasta var det en stor händelse när samerna kom ner från fjällen med renhjordarna. Spänningen var stor, och på många håll fick skolbarnen ledigt den dagen. Både stora och små ville titta på renarna.

Är man intresserad av renar kan man bese en renhjord på Östlings ägor i Töva. Priset är så facilt som 50 öre för de stora och 25 öre för de små. Mot betalning blir det även tillfälle att åka efter ren. OBS! Inga hundar får medtagas meddelar Kristina Nilsson och Theodor Torkelsson som svarar för arrangemangen annonserades i Sundsvalls Tidning 11 februari 1934.

Vanligen kom renskötarna strax före jul och återvände mot fjällen i mars eller april. För det mesta hyrde de in sig hos de bofasta under vintern. Samerna kunde prata lite svenska och många bofasta lärde sig några samiska fraser. Både samer och bofasta vittnar om att relationerna oftast var goda och att man respekterade varandra. Bryggstugorna brukade vara uppvärmda när samerna kom, och samekvinnorna hade med sig kött och fisk som lämnades till värdfolket. Ibland gick renskötarnas barn i skola på vinterlandet.

En vinter gick jag i skola i Bergeforsen. Trots att jag var ensam sameunge trivdes jag väldigt bra i den här skolan. Jag hade med mig lasso till skolan och lärde de andra barnen att kasta lasso. Det var mycket populärt. Någon mobbing förekom inte. Var det någon som var dum mot mig försvarades jag alltid av någon av de större pojkarna. Vi hade matsäck med oss till skolan men för det mesta fick jag följa med några kamrater som bodde nära skolan hem på rasterna. Och där fick jag mat (Från Jamtlis intervjuer med äldre renskötare på 1980-talet).

Fram till början av 1900-talet flyttade renskötarna »till fots«. Enklast var att färdas längs frusna vattendrag och myrar. I takt med att industrialismen tog fart byggdes nya vägar och järnvägar och det blev allt svårare att flytta på gammalt sätt med renrajd. Utbyggnad av vattendragen med dåliga isar och avskurna flyttningsleder som följd komplicerade flyttningarna ytterligare, och i dag flyttar de flesta renskötare sina renar med lastbil mellan sommar- och vinterbetesland.

Vinterbete i dag

Lena Kroik från Voernese sameby (Frostvikens norra sameby) berättar:

Voernese sameby flyttar under vinterhalvåret till Ångermanland. Trakterna kring Näsåker har använts under många år men utifrån betesvintrarnas beskaffenhet används också områden kring Junsele och västerut men även områden öster om stambanan mot Gålsjö.

Flyttningen mellan sommar- och vinterland är lång, upp emot trettio mil. Flytten sker numera med lastbil eftersom det saknas övernattningsbete och på grund av Ångermanälvens reglering, Familjerna i Voernese bosätter sig i oftast i Sollefteåtrakten under vintern. Traditionerna med vinterbetande renar i detta område är mycket lång. Arkeologiska fynd ger vid handen att tamrenskötsel funnit mycket långt tillbaka i tiden. Människorna bär också muntliga berättelser om de som vistats i markerna före oss. Sämjan är mestadels god och det är trivsamt att vara i vinterbeteslandet. Senaste vintrarna har dock varit präglade av mycket hårt arbete med att bevaka renhjorden från rovdjurens härjningar. Det finns gott om lo och järv men även örn, och vargen har också visat sig. Länsstyrelsen i Västernorrland är dock en god samarbetspartner och vi får förståelse för våra problem hos dem.

Ett orosmoln har blåst upp och det är bristen på snö. Mycket knappa snötäcken som snabbt försvinner när vårsolen börjar titta fram, gör det svårt att stanna så länge på våren som skulle behövas. Flytten tillbaka tidigt om våren gör att renarna hamnar i ett snöhav i fjällen. Klimatförändringarna börjar visa sig.

Renarna bevakas dagligen men under goda förhållanden kan vinterbetesperioden bli en lugnare del av renskötselåret. Stambanan går dock rakt genom fina lavbeten och det går så mycket som femtio tåg om dygnet ibland! En stor vindkraftsexploatör hotar friden, men vi har med hårt arbete lyckats övertyga miljödomstolen om att vindparken inte får byggas fullt ut.

Sockenlappar

Sockenlappsinstitutionen etablerades på 1730-talet och levde kvar till senare delen av 1800-talet. En sockenlapp i ordets egentliga betydelse var en same som var anställd av socknen för att utföra vissa arbetsuppgifter. Oftast var det uppgifter som bönderna inte ville befatta sig med, som att avliva och flå hästar, hundar och katter. Den bonde som anlitade sockenlappen skulle betala honom och förse honom med mat. En annan arbetsuppgift kunde vara att se till att hålla bygden fri från björn och varg. Många sockenlappar var skickliga hantverkare och tillverkade produkter som bönderna behövde.

Om sockenlappen i Lidens socken i Medelpad berättas att han förutom att avliva hästar, hundar och kattor även tillverkade ränsel, såll och tågarbete och liknande. Sockenlappen i Alnö uppgavs laga korgar och fällar (Svanberg 1990).

Sockenlappar är kända från mellansverige upp till norra Ångermanland. Enligt Svanberg tycks de flesta socknar längs kusten i Ångermanland samt de socknar som ligger längs Ångermanälven, haft sockenlappar. Även i Medelpad hade merparten av socknarna en sockenlapp. Sockenlapparna bodde vanligen i en kåta eller stuga i socknens utkant. En del av dem hade några renar, andra en ko eller get. Namnen på många av sockenlapparnas boplatser finns fortfarande kvar i den muntliga traditionen. Namn som Lapptäkten, Lapptorpet och Lappstugan var vanliga. Sockenlapparna hade ofta rykte om sig att kunna bota sjukdomar, vara synska och allmänt »trollkunniga«.

En Lapp-Stina i Ångermanland – som skulle ha inhämtat sina kunskaper från en underjordisk kvinna – hade under 1800-talets förra hälft rykte om sig vida kring som botare. Hon var känd och efterfrågad ända ner till Stockholm (Svanberg).

I en del städer, till exempel Sundsvall och Härnösand, fanns »stadslappar«, som var en motsvarighet till landsbygdens sockenlappar. Om stadslappen i Härnösand berättas 1824 att han »åtnjöt bostad samt stadens försvar mot att 2 gånger i veckan hålla snyggt i staden.« Han skulle även se till att »ingen kringdrivande boskap fanns och nedskjuta kringdrivande hundar.« Hans bostad var en koja i Härnösandsskogen.

Korg flätad av rottågor från Ås by, Alnö socken.
Foto Björn Grankvist, Murberget.

Bofasta samer utan renar

Bofasta samer utan renar var en blandad befolkningsgrupp med olika sätt att förtjäna sitt uppehälle. En del hade varit renskötare, men på grund av ålder eller sjukdom stannat kvar på vinterlandet. Några renlösa samer blev drängar, pigor, vallflickor eller getare hos bönder och nybyggare. Andra försörjde sig sig på att tillverka och sälja korgar, kvastar, skidor och fiskeredskap. Ett exempel är Jonas Sjöblom, »Lapp-Jonke«, som bodde på Lapptorpet vid Mickelsvattnet i Arnäs. Han livnärde sig bland annat på att tillverka rep av rötter som han hämtade vid nuvarande Gideå flygplats.

Många samer hade fiske som sitt främsta levebröd. De levde i älvdalarna, många längs Ångermanälvens nedre del, eller längs kusterna. Andra fanns i och kring fiskelägen eller ute på de större öarna. Förutom fiske sysslade de ofta med hantverk och var särskilt skickliga att tillverka fiskeredskap. Sommartid kom en del kustsamer regelbundet ut till fiskelägena med sina båtar. De slog upp kåtor i ytterkanten av fiskelägen, fiskade och gjorde affärer med befolkningen. Flera kustsamer bodde i Nordingrå. Längst fanns de kvar ute på Lungön där de noterades så sent som på 1930-talet (www.nordingra.se). Många av dem var anställda av Gävlefiskarna eller lokala fiskeföretag. Det finns även flera exempel på samer som antogs som båtsmän.
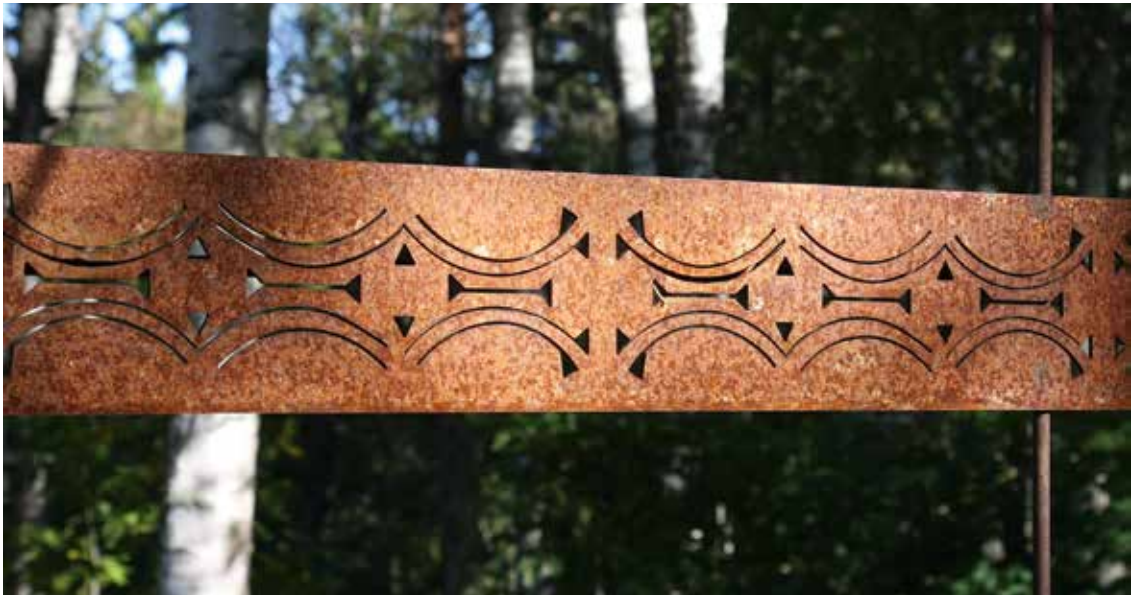
Traditionellt sydsamiskt mönster på ett konstverk ingående i High Coast Art Valley i Köpmanholmen.

Samer på tillfälligt besök

Ibland kom det samer från fjälltrakterna och besökte Västernorrlands bondgårdar under vintrarna. Det var i regel samer som inte hade några renar, ofta personer med något handikapp, åldringar och änkor. Ibland måste barnen följa med. Samerna brukade låna häst och släde hos någon bonde i hemtrakten, men i värsta fall fick de själva dra släden. Vissa av dem sålde slöjdprodukter, och ibland stannade de och hjälpte till i hushållet på någon gård mot mat och husrum. Oftast behandlades dessa samer med respekt, inte minst för att de hade ord om sig att kunna bota sjukdomar. Besöken, »tiggarfärderna«, upphörde under första hälften av 1900-talet.

N.N. född 1901 var född och uppväxt i ett bondehem i Norrmoflon. Han berättar att det under hans barndom var mycket med vandrar- och strykarsamer som kommo på besök. Många hade hemslöjd med sig, gärna s.k. vrilar av trä som man kunde begagna att äta och dricka ur. De bytte helst till sig potatis, mjöl, kött, kaffe och socker. ... som barn var det alltid en intressant omväxling i det dagliga enahanda, när dessa människor döko upp (DAUM).

Väska av sälskinn. På bygeln står inristat 1849 P.Ö:n. Föremålet är samisk men ursprunget okänt. Väskan finns i Länsmuseet Västernorrlands samlingar.
Foto Björn Grankvist, Murberget.

Marknader

Marknader har varit viktiga mötesplatser för samer och bofasta. Marknaderna hölls på strategiska platser, oftast på vintern då det var enklast att färdas med renar eller häst och släde längs frusna vattendag och myrar. Marknadsplatserna brukade ligga nära någon kyrka eller tingsplats och i samband med marknaden fanns ofta både prästen och andra myndighetspersoner på plats.

Torkel Larsson Kråik från Vilhelmina (f. 1873) ger en levande beskrivning av en marknad från sin barndom: *En stor marknadsplats var Sollefteå (Söllet) i Ångermanland (Pålsmäss) i Paulsveckan sist i januari. Där har min barndoms och ungdoms vagga stått tills i slutet af mitt 17 år. Min pappa brukade med sin renhjord hålla sig omkring Sollefteå och utöfver Forseds by 1 mil ofvan. Till denna marknad kom mycket svenskar, hästskojare, tattare eller resande som de kallade sig. Omkringboende rensamer kom med renkött, skinn, lappskor, skidor. En same kom med en dragsläde från Virisholmen i Tärna fullpackad med renskinn en och en ofvan på hvarandra dragande. En fiskarsame från Ransarn kom körande med häst ett lass färsk frusen fisk, samer kom finåkande med renar ifrån Själevad öfver nolaskogen Gålsjöbruk till Sollefteå. Den tiden var marknadsplatsen uppför bolagsbacken, öfverstibacken på vänstra sidan vägen var en bondgård, slet och fin plats inhägnad från vägen fick samer hava till torg och bulta bäst dem ville. Gamla samer talade om att i forna tider brukade rensamer körande med renar i karavaner, dem hade en betesplats i en bergknalle nära Sollefteå för körrenarna mästadels kom dem uppifrån Junsele. När dem reste från marknaden öfvernattade i byn Svedje i öfverste Eds socken i en gammelfolkstuga, jag har sett stugan … Senare kom Själevadsbor, 2–3 lass med lappskor som tillvärkades i norra Ångermanland, samerna sjelva tillvärkade lappstöflar med skaft af fint renskinn som gick till knene …* (DAUM).

Vid Gulselet i Junsele socken hölls vintermarknad från 1500-talet. Köpmän från Härnösand köpte skinn, renkött, fågel, fisk och slöjd av samerna och sålde samtidigt sina egna varor till samer och bönder. I samband med att det byggdes kyrka i Åsele 1648 flyttades marknaden vid Gulselet dit (www.gulsele/junselebyar.se). En annan marknadsplats var Kvisselnäset, samiska *Rampåkvihla,* i sammanflödet mellan Flärkån och Gide älv nära Studsviken. Enligt muntlig tradition hölls det marknad här i början av 1800-talet. Det finns även uppgifter om att prästen i Själevad fick sitt tionde, som bestod av ett halvt lispund torkade gäddor, från samerna årligen fram till slutet av 1700-talet på den här platsen (Westerdahl 2008).

Samer säljer sina produkter på Stora Torget i Sundsvall.
Fotograf N. G. Nilsson. Sundsvalls museum.

Marknadsplatsen vid Rampåkvihla, Kvisselnäset, där Flärkån och Gide älv flyter samman.

Samerna bedrev handel även utanför de stora marknadsplatserna. Uppteckning efter Paul Lundin, Näsåker: *Det har förekommit mellan 1850–80-talen att i Forsås by ovanför Nämforsen och 2 km från Näsåker, fanns ett ställe, en plan yta som än i dag kallas för Lapptorget. Där brukade samerna slå upp sina kåtor och hålla till och där fick man köpa hemslöjd, kött, renhorn etc. De hade dock ej uppsatt som marknad, men det gick ändå bra att få köpa. Inget direkt byte förekom utan man köpte. Även på vintrarna på Fjällsjö-älven (Lappholmen) fick man köpa av samerna om så önskades* (DAUM).

Hur kan vi hitta spår efter äldre samisk närvaro?

Det finns många spår efter samernas långa närvaro. I arkiv, hembygdsböcker, på fotografier, i muntliga traditioner och som fysiska spår möter oss samer med olika levnadssätt från olika tider.

I arkivhandlingar som kyrkoböcker, husförhörslängder och tingsprotokoll kan man hitta uppgifter om samer, både fjällsamer på vinterbete och bofasta samer. Ett exempel ur dödsboken i Junsele församling: *Nils Pehrsson, lappman från Orrnäsfjäll, Frostviken, dog i sin koja på Östra Byskog den 20 januari 1865 efter långvarig sjukdom 70 år 1 månad 12 dagar gammal.* Andra viktiga källor är hembygdsböcker och årskrönikor.

De renskötare som har vinterbetesmarker i länet i dag kan lämna viktiga upplysningar om flyttleder och platser där man av tradition brukar stanna under flyttningarna. Det finns även äldre personer i bygderna som har minnen om möten med samer från sin barndom, och som kommer ihåg sådant som de har hört berättats av far- och morföräldrar. Ortnamn med samisk anknytning finns det många av, och namn som Lappkojmon, Lappholmen, Lappberget, Lappudden, Lappmyran, Lappbäcken, Lappstenen och Lapptorget är vanliga över hela länet. Ibland finns det samiska föremål och fotografier kvar på gårdarna där renskötarna brukade hyra in sig.

När det inte finns några skrivna källor kan de fysiska spåren vara viktiga för att säkra äldre samisk närvaro. Fysiska lämningar kan också komplettera skrivna och muntliga källuppgifter. Sådana lämningar kan vara

Lappgränd nära Skönsmons kyrka i Sundsvall.

Fågelfångstanläggningar brukar finnas på bergskrön nära kusten. De består av stenrader med öppningar mellan några stenar där snaror har varit placerade för att fånga skogsfågel. Anläggningarna förknippas ibland med samer, och ofta finns husgrunder efter sockenlappsboställen i närheten. På bilden en fågelfångsanläggning på Lappkojberget nära Mjölsätt i Ljustorps socken.

eldstäder (härdar) från kåtor, trärester efter rengärden, husgrunder, kallkällor, gravar och fångstanläggningar. Fysiska lämningar är oftast sköra och därmed hotade av exploateringar. Skogsbruk med markberedning, vägbyggen eller anläggande av vindkraftparker kan för all framtid förstöra de diskreta spåren efter samisk aktivitet.

Härdar

De vanligaste spåren efter äldre tiders samer är härdar. Tusentals härdar ligger längs fjällsamernas flyttleder mellan sommar- och vinterbetesland och på vinterbeteslandet. De har som regel tjänat som eldstäder i flyttbara tältkåtor eller fasta torvkåtor och ligger vanligen på torra backar intill myrar, bäckar, tjärnar, åar och kallkällor eller större vattendrag. Härdarna kan vara svåra att upptäcka eftersom de ofta är överväxta med både mossa, bärris och skog.

Fram till 1987 fanns det inga registrerade samiska härdar i Västernorrland. Då började arkeologen Bernt Ove Viklund fundera över varför det inte fanns några samiska härdar här när det finns mängder med härdar i liknande marker längre norrut. Sedan Bernt Ove hade hittat den första härden på Vackstensmon i Björna socken fullkomligt exploderade det, och sedan dess har han registrerat flera hundra, framför allt i de inre delarna av Ångermanland.

Härd på Lockstamon.

Några viktiga kulturmiljöer

OBSERVERA ATT DETTA ENDAST ÄR ETT LITET URVAL, DET FINNS GIVETVIS MÅNGA FLERA VIKTIGA SAMISKA KULTURMILJÖER.

Ljustorp

En större renhjord drog i tisdags i förra veckan ned mot Ljustorps bygder. Det var samen Nilsson, som med sina djur drog ned till Lunde-skogarna i Timrå där han om vintrarna brukar uppehålla sig kunde man läsa i Sundsvalls Tidning 9 januari 1934.

Trakten kring Ljustorp i Medelpad var ofta mål för frostvikensamernas vinterflyttningar. Renskötarna hyrde in sig hos bönderna, ofta i byn Edsåker. De var efterlängtade när de kom med renar, hundar och ackjor. *Bland oss barn var ju samernas ankomst en av årets stora händelser* berättar Bertil (Andersson) Andermyr, från Edsåker. Han var själv med på en renflyttning från Ljustorp till Härbergsdalen i Frostviken 1939. Andermyr berättar vidare att varje torsdag togs renhjorden fram till någon öppen plats nära bebyggelsen för slakt. Det var ingen storslakt, fyra eller fem renar valdes ut och avlivades med ett knivstick i nackgropen.

Utsikt från Ljustorps kyrka.

Köttet fraktades till Sundsvall där det var torgförsäljning på lördagarna. Märgben och lever betraktades som delikatesser. När det var slaktdag kom det busslaster med skolbarn från Sundsvall för att titta på renar och samer. Varje vinter hade samerna renförevisning, och då erbjöds besökarna att åka ackja efter en dragren. Renförevisningarna var ett riktigt folknöje, och samlade alltid mycket folk från Sundsvallstrakten (Ljustorps hembygdsförening 2000). Att samerna även deltog i socknens kyrkliga liv visar en uppgift i kyrkoboken om att Lars Mattias Åhrén, född 1874, var antecknad som konfirmand i Ljustorp.

I Ljustorp finns många ortnamn som visar på samisk närvaro. Lappberget och Lappslåttern i Edsta fick namn efter sockenlappen Jon Bryngelsson som bodde i Edsta under 1780-talet. Den sista sockenlappen hette Nils Lodin och bodde i Åsäng i mitten av 1800-talet. Lappbacken i Åsäng är uppkallad efter honom. En annan bofast same, Jonas Tomasson, var getare och såg efter brukets kor. Han och hans familj bodde i sista huset efter bruksgatan. Ljustorp hade även besök av samer som kom på höstarna för att tigga. De fick bo i någon bryggstuga och de gick omkring och sålde egentillverkade kvastar av kråkbärsris eller skavfräken (Ljustorps hembygdsförening 2000).

Sundsvall

Markerna runt Sundsvall, samiska *Sjädtavallie,* var viktiga för tidigare generationers renskötare. Renarna betade såväl på Södra och Norra Stadsbergen som på Alnön.

Utsikt mot Södra Berget.

Änkefru Hilma Strömberg, född 1851 berättade att hon sedan 1857 varit bosatt i Sundsvall; att under hennes barndom och ungdom samer med renar årligen vid jultiden eller efter nyåret kommit flyttande ned till Sundsvall, där de då vanligen haft tält dels å södra och del å norra Stadsberget (vid »lapploken«); att det varit flera samefamiljer (Hussutredningen).

Liksom på andra ställen vid kusten var efterfrågan på samiska produkter stor, och samerna var populära där de stod på Stora torget i Sundsvall och sålde sina varor. Hotell Knaust köpte mycket renkött, och speciellt deras märgbensmiddagar var populära.

I fornminnesparken på Norra Berget fanns tidigare en rekonstruktion av ett samiskt viste. Det är sedan länge borta, och i dag har *Noerhtenaestie,* Västernorrlands sameförening,

Vimplar i de samiska färgerna visar till Noerhtenaesties viste på Norra Berget.

Timrå kyrka.

byggt ett nytt viste på berget. Vid Lapploken strax intill lär renskötande samer längre tillbaka ha haft ett viste. Nära Skönsmons kyrka fanns ett område som allmänt kallades för Lappstan. Vilka samer som bodde där och varför är osäkert. På platsen planeras ett nytt bostadsområde, och en av de små gatorna heter Lappgränd för att påminna om platsens bakgrund.

Ibland passade renskötarna på att döpa sina barn eller gifta sig när de var nära någon kyrka vid kusten. I Sundsvalls tidning 2 april 1933 kunde man läsa: *Gudstjänstbesökarna i Timrå kyrka fick i söndags bevittna ett tämligen ovanligt evenemang. Två ungdomar från samelägret i Lunde hade funnit varandra och vigdes högtidligt samman inför en stor skara församlingsbor. Bruden Sara Nilsson bar en rikt utrustad vid samedräkt samt guldkrona och brudgummen Mattias Kråik en vackert smyckad lappkolt. De uppvaktande tärnorna och marskalkerna voro även iförda vackra samedräkter liksom de övriga samer, som närvara i kyrkan. Vigselförättare var kyrkoherde Sundelin. Efter vigseln voro ett 30-tal samer inbjudna till bröllopsfesten på Turisthotellet i Bergeforsen. Kyrkoherde Sundelin höll även där ett tal till brudparet, varjämte brudgummens moder höll ett charmant tal och prisade det goda förhållande, som råder mellan samefolket och den bofasta befolkningen.*

Härnösand

Renskötarna hade ofta sina renar på vinterbete runt Härnösand och på Härnön och Hemsön. Ibland bodde de i vadmalskåtor vid Vårdkaseberget på Hemsön medan renarna betade runt omkring. Marknaden på torget i Härnösand var en bidragande orsak till att renskötarna höll till så nära staden.

Förre hemmansägaren Jonas Petter Höglund, född 1838 i Säbrå, berättade att han sedan han var fem år gammal bott i Brattås; att samer med sina renar så långt han kunde minnas årligen vistats å Härnön tills de för omkring 12 à 15 år sedan upphört därmed, att de ibland kommit dit före jul, ibland senare; att de rest därifrån omkring mitten av april eller något förut; att de betade sina renar runt ön; att han hört berättas att samer så sedan gammalt vistades å Härnön (Hussutredningen).

Länsmuseet Murberget

Axel Calleberg (1891–1959) var amanuens för den samiska avdelningen på museet i Härnösand. Han hade tidigare varit kyrkoherde i Arjeplog och hade under sin tid där kommit i kontakt med samer. När Calleberg kom till Härnösand lät han köpa in byggnader och uppföra två visten på dåvarande friluftsmuseet Murberget. Det ena vistet var traditionellt skogssamiskt med Njunesvarre i Pite lappmark som förebild, och det andra var ett fjällsamiskt viste där förebilden var Snierravistet i Arvidsjaur. Fyrkantiga timmerkåtor, förrådskåtor, en torvkåta, ett gethus, en hundkoja och en njalla köptes in norrifrån. I sina samlingar har länsmuseet ungefär 400 insamlade samiska föremål. Liksom vad gäller byggnaderna är många av dem insamlade av Calleberg från pitesamiskt område, men det finns även föremål som har tillhört samer i Västernorrland. Murberget har dessutom en stor samling fotografier med samiska motiv.

»Lappläger på Hemsön«, vykort. Fotograf Karl Stein. Länsmuseet Västernorrlands bildarkiv.

Skogssamisk kåta i vistet på Murberget.

Lapptorpet i Österforse

Jon (John) Johansson, »Lapp-John« eller »Lapp-Jon« var född i Offerdalsfjällen i Jämtland 1871 men bodde under större delen av sitt liv tillsammans med sin hustru Karin i en liten stuga i Norrledinge i Graninge. Familjen hade det fattigt och Jon tog diverse ströjobb för överlevnaden, bland annat tillverkade han kvastar av kråkbärsris. Men hans stora intresse var att spela fiol, och han blev med tiden en mästare på sitt instrument. Spela hade han lärt sig av sin morbror Lapp-Anders-Larsa, som i sin tur hade varit elev för den legendariske Lapp-Nils. Jon deltog ofta i spelmanstävlingar och stämmor, och 1907 vann han första pris, en silverpokal, i en spelmanstävling på Murberget. Jon gjorde långa vandringar med sin fiol. På sommaren 1910 kom han till Sundborn i Dalarna, där Carl Larsson just då målade på sin tavla »Frukost i det gröna«. Jon anlitades till att, klädd i kolt och spelande fiol, vara bildens centralgestalt. Jon ansågs kunna bota sjukdomar, och han

»Lapp-Jons« stuga som sedan 2001 står vid Långsele-Graninge hembygdsgård i Österforse.

uppteckнade gärna »svartkonst«, folkliga besvärjelser och föreställningar, när han vandrade runt i bygderna. 1917 gav han ut boken »Signerier och besvärjelser – svartkonst från Lappland«. Jon blev dock inte förmögen på sin bok utan fortsatte med sitt kringvandrande liv. På ålderns höst återvände han till hemtrakterna och dog på Fjällgård, samernas ålderdomshem i Undersåker, 1960. Jon och Karins stuga flyttades 2001 till Långsele-Graninge hembygdsgård i Österforse.

Lockstamon

Lockstamon i Björna socken anses vara en av Sveriges bästa vinterbetesmarker. Renskötarna från Vilhelmina södra och norra samebyar kommer fortfarande hit varje vinter med renarna. En stor mängd härdar minner om alla renskötare som genom tiderna har haft sina kåtor på tallbackarna i området. Ett sådant ställe är Jonketjärnen med fem registrerade härdar runtomkring.

Renskötaren Sjul Jonsson (1857-1936) och hans familj bodde i en torvkåta nära byn Locksta under vintrarna mellan 1900 och 1912. Sjul kom från Daunefjälls lappskatteland nära Kittelfjäll. Flyttvägen mellan Daunefjäll och Locksta var lång, ungefär 40 mil. Sjul byggde kåtan tillsammans med sin yngre bror Kristoffer Jonsson, som vid den tiden var dräng hos en bonde i Locksta. I kåtan föddes dottern Elisabeth (Lisa) 1901. Hon blev senare

Härdområde vid Jonketjärnen.

Platsen för den kåta som uppfördes 1984 och nu är riven.

gift Stinnerbom och gjorde sig känd som en mycket skicklig berättare och traditionsbärare.

1984 lät Örnsköldsviks museum uppföra en ny torvkåta med bågstångskonstruktion alldeles intill Sjul Jonssons gamla kåtaplats. 2016 revs kåtan, som då var i dåligt skick, men en ny kåta kommer att uppföras på samma plats.

Lockstakullen.

Enligt den samiska traditionen i Vilhelmina fanns mitt på den bästa betesmon i »det nedra landet« ett sylvasst berg som betraktades som ett mycket laddat ställe. Renarna undvek platsen och vägrade beta där. Beskrivningen passar väl in på Lockstakullen, som ligger mitt på Lockstamon.

Örnsköldsvik

Liksom på många andra ställen längs norrlandskusten höll renskötarna ofta till runt Örnsköldsvik, samiska *Orrestaare,* med sina renhjordar under vintrarna.

Det var vanligt att samerna kom ned till kusten med sina renhjordar, vilka släpptes på bete uppe på Varvsberget och Domsjöängarna. Ungdomen gjorde slädfärder till kåtorna. På 1860-talet utfärdades till och med ett vitesförbud »emot onödigt färdande å

Ren med ackja, leksak snidad av Dorotea Salomonsson, Junsele. Foto Björn Grankvist, Murberget.

köpingens gator efter renar« (anteckning i Örnsköldviks museums arkiv).

Örnsköldsvik har en lång tradition som marknadsplats, och liksom vid andra vintermarknader var samerna alltid på plats med sina varor. I samband med milleniumskiftet återupptogs den gamla traditionen med en samisk vintermarknad. Marknaden fick namnet *Orrestare,* den nya staden, som var samernas gamla benämning på Örnsköldsvik. Det stora intresset för marknaden bidrog till att *Orrestaare saemien sibrie,* Örnsköldsviks sameförening, bildades i maj 2011.

Köpmanholmen

På en karta över Bredånger bys utslåtter från 1797 finns en »Lappstuga« på Rödnäsudden i Köpmanholmen. När industrisamhället växte fram på 1860-talet anlades ett stort sågverk på Rödnäsudden.

När sågverket var klart bestämde dess ägare, patron Eric Öman, att han skulle låta bygga en herrgård precis där Lappstugan låg. Stugan skulle rivas och samefamiljen som bodde där måste flytta. Traditionen säger att kvinnan som bodde i stugan då uttalade en

förbannelse över sågverket och spådde att när den stora poppel som växte intill herrgården dog, så skulle sågen rivas och samerna, som hade varit där först, få tillbaka sitt land. I dag är både sågverket och herrgården borta... Det finns även säkra uppgifter om att det bodde samer i kåtor längst ut på Rödnäsudden.

Som en del i High Coast Art Valley, ett konstprojekt i Höga kusten med centrum i Herrgårdsparken (som tidigare kallades Röd-

näsparken), gjorde konstnären Helena Byström 2012 en skulptur föreställande en stor silverkula med ett löv som hon kallar *Libjiesbåaole*. Smycket symboliserar något som tappades bort när samerna tvingades lämna sin bosättning på Rödnäsudden och visar mycket påtagligt på den samiska närvaron.

Ulvön

Ulvön besöktes under hela 1800-talet av samer med renhjordar på flera hundra renar. De hade sitt viste, som bestod av tre–fyra tältkåtor, i hamnens norra del där Ulvö hotell numera är beläget. Efter början av 1900-talet medförde samerna inte längre några renar till Ulvön, men Ulvöhamn, Sandviken och Marviksgrunnan fick varje sommar besök av samer som hade slutat med renskötsel. Under vintrarna bodde dessa samer på olika platser på Höga kusten. De kom i sällskap om två–tre familjer och bodde i fiskarstugor eller kåtor. De sålde slöjd och renhorn som användes för att göra bindnålar för tillverkning och lagning av nät, och det hände att de tiggde till sig strömming av fiskarna (www.ulvomuseum.com).

Fiskaren Axel Söderberg, född 1862, berättade om förhållandena i Ulvö hamn: *På sommaren kommo ---lappar, som slutat med renskötseln. De bodde på vintern vid Ångermanälven. De hade ordentliga båtar och seglade mellan hamnarna. De brukade komma 2–3 hushåll i sällskap. Sina kåtor satte de upp ovanför där nu hotellet är. Dessa lappar gjorde silkorgar och handtagskorgar och kålfat«* (Westerdahl 2008)

Nordingrå

Nordingrå socken är gammalt samiskt brukningsområde. I början av 1900-talet betade renar i skogarna runt Väster- och Östvalto, Mjällom, Räfsön, Mjösjö och Fällsvik. Flyttningarna upphörde i slutet av 1920-talet. Ett av de sista åren betade renar runt Bönhamn. Några ortnamn som visar på samisk närvaro är Lappkojmon i Mjällom, Lappholmen utanför Rävsön och Lappkåtaberget väster om Järesta.

I början av 1900-talet betade renarna ute vid Noringråkusten, som här vid Norrfällsviken.

Lappudden

Namnet Lappudden har sitt ursprung i att renskötare i äldre tider rastade på udden när de kom flyttande med renarna från fjällen för vinterbete. Kring sekelskiftet 1800–1900-talen återkom renskötarna varje vinter. Den senaste kända flyttrajden från Vilhelmina södra sameby var kring åren 1928. Då hade det varit uppehåll med vinterbetet några år. Flyttleden gick via Lappkåteberget, förbi Lappudden ut över Vågfjärdens is vid Prästflon och ut mot havet. Leden mynnade ut vid Rävön respektive Bönhamn/Rotsidan. Vinterbetet i Nordingrå varade vanligen från januari till mars, ofta med sex till åtta veckors bete ute i yttre kustbandet.

På Lappudden bodde det även fastboende samer. Grunden efter en stuga till en sockenlappfamilj finns fortfarande kvar. En av sockenlapparna som bodde på Lappudden sägs vara Henrik Jonsson (född 1752) som bosatte sig där efter giftermålet med Carin Olsdotter från Selånger (www.nodingra.nu).

Stengrund efter sockenlappboplatsen på Lappudden.

Rotsidan

Text på skylten: *Två samefamiljer, Eriksson och Andersson, bodde här nere i Hamna säsongsvis fram till krigsåren på 1940-talet. De livnärde sig då bl.a. på en omfattande produktion av kvastar av kråkris och ene (vissa kvastar används än i dag på tjugohundratalet). Anderssons kom från Sandviken, Erikssons från Lövvik. Härutöver kom vintertid ibland fjällsamiska rajder – oftare anlände man Röksta i N och tidigare Körning/Järesta i C socknen. Över Gaviksfjärden kom till ca 1930 Torchel Larsson Kroiks flyttland från Vilhelmina södra (varje vinter till strax efter 1900, sedan glesare). Andra samiska bosättningar fanns från 16–1700-talen, bl.a. i Mjösjö. En del av de tidiga samerna i denna bygd torde ha kommit från Hälsingland, åter en del andra kan ha varit gruvorts- el. religiösa flyktingar från 1689- och 90-talens härda räfst mot hedendom i norr. Här har ett strävsamt folk bott sen urminnes tider. Kanske har samer rört sig i området lika länge. Mångkulturellt har det alltid varit och exempelvis finska flykt, där tringar har kommit i många omgångar. Fiskerättigheterna tillhörde från 1400-talet Gävlefiskarna, dessa uppförde bl.a. ett kapell här intill samt det i Barsta* (Text länsmuseet Murberget).

Viken vid Hamna, där traditionen säger att det bodde två samiska familjer.

LÄSTIPS

Gustafsson, G. 1978. Gamla renflyttningsleder och renbetesmarker i Ångermanland. I Gustafsson, G. *Från Ångermanland. Kulturhistoriska uppsatser.*

Huss, E. *Jämtlandslapparnas renbetestrakter 1959.* Utredning rörande renbetestrakter för lapparna i Jämtlands län och Kopparbergs län. Östersund 1959.

Ljustorps hembygdsförening, 2000. *Tidsbilder från Ljustorp.* Samerna i Edsåker.

Lundin, O. 1971. *Nordingrå i helg och vardag.*

Länsmuseet Västernorrland, 2000, 2001. *Tjoevkemåjhtoe.* Rapportserie projekt Ljusminne.

Strömberg, K. 1984. *Samerna vid Medelpadstrakten.* B-uppsats vid Etnologiska institutionen Umeå universitet.

Tidsspår 2004. *Västernorrland – sameland. Om samisk närvaro i Ångermanland och Medelpad.* Länsmuseet Västernorrland.

Svanberg, I. 1999. *Hästslaktare och korgmakare.* Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar.

Tomasson, T. 1922. Julstämning på Seltjärnsmon. I *Samefolkets egen tidning* nr 4/1922.

Westerdahl, C. 1986. *Samer Nolaskogs. En historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark.*

Westerdahl, C. 2008. *Sydsamer från Bottenhavet till Atlanten.*

Wiklund, B. O. Samiska härdar. I *Oknytt* nr 1–2 1992.

Åhrén, I. 2013. *Frostvikensamernas vinterflyttningar.* Gaaltije.

BUERIE BÅATEME!

Välkommen till samernas Västernorrland

Samerna spelar en viktig roll i Västernorrlands historia. Samer har funnits i både Ångermanland och Medelpad så länge någon kan minnas, och i dag finns dels en fastboende samisk befolkning och dels renskötare som med tusentals renar kommer till länet för vinterbete varje år. I broschyren får du läsa kort om västernorrlandssamernas mångskiftande historia samt lära känna några samiska kulturmiljöer.

Väska av garvat skinn, inköpt 1871 förmodligen från Resele. Foto Björn Grankvist, Murberget.

GAALTIJE
sydsamiskt kulturcentrum

Länsstyrelsen
Västernorrland

Skrifter utgivna av Gaaltije 21, 2017
ISBN 978-91-981159-5-6 · ISSN 1650-3503

TEXT & BILD DÄR EJ ANNAT ANGES: Ewa Ljungdahl · GRAFISK FORM: Gudrun Ros · TRYCK: Pipeline Nordic 2017